

SOSYAL HAREKETLER SOSYOLOJİSİ AÇISINDAN FEMİNİZM

Derya ENGİNYURT*

ÖZET

18. yüzyıldan itibaren özellikle Aydınlanma dönemi sonrası kadınlar; toplumsal, siyasal, sosyal, hukuki, idari gibi pek çok alanda var olan eşitsizliklere ve toplum içindeki rollerine karşı mücadeleye girişmişlerdir. 19. yüzyılın ortalarından itibaren kadınların erkeklerle eşit statü, eşit haklar ve özgürlükler için verdikleri mücadeleler feminizm kavramını ortaya çıkarmıştır. Feminizm, temelde cinsiyet ayrımcılığına karşı tavır alan, kamu ve özel bütün alanlarda kadınların maruz kaldığı baskıların ve denetimlerin ortadan kaldırılmasının gerekliliğini savunan ve ataerkil yapılanmaların önüne geçerek kadınların meşru haklarına ulaşmada mücadele eden bir yaklaşımdır. Feminizmin tarihsel süreci, 19. yüzyıldan 21. yüzyıla kadarki dönemi kapsamakta ve üç dalgaya ayrılmaktadır. Bu feminist dalgalarda kadınlar, evrensel ve bireysel olarak meşru haklarını elde etmek için mücadele etmişlerdir. Bu mücadeleler içerisinde kadınlar, eylemsel ve fikri yapılarını çeşitli ideolojilerden, farklı algı ve anlayışlardan ve kuramlardan faydalanarak şekillendirmişlerdir. Bunun sonucu olarak, farklı feminist yaklaşımlar ortaya çıkmış ve uluslararası ilişkiler disiplini içerisinde teorik bakımından katkı sağlayacak şekilde yer almıştır. Bu çalışmada, feminizm kavramı, yeni sosyal hareketler, dünyadaki feminist akımları/hareketleri ve fikirleri analiz edilmiştir.

ANAHTAR KELİMELELER: Yeni Toplumsal Hareketler, Feminizm, Feminizmin Tarihsel Süreçleri, Türkiye’de Feminist Hareketler

---

* Sosyolog, derya_deniz_99@hotmail.com

FEMİNİZMİN TERMS OF SOCIAL MOVEMENTS SOCİOLOGY

ABSTRACT

Women have been strugg lingagainst their assigned roles in the community and inequality, which has existed in suchareas as political, legal, administrative and communal life since the 18th century, especially after the heage of Enlightenment. The struggles women carried on forequal status, equal rights and freedom against men beginning from the middle of 19th century have brought out the concept of feminism. Feminism is an approach that defends elimination of all pressuresand controls, to which the women, who develop an attitude towards gender segregation, are exposed in all publicand private areas of life; strugglesto make women have an Access to their legal rights by preventing male-dominated settlements. The historical process of feminism covers the period from 19th century until 21st and is divided into the three waves. The women in these feminist waves have strugg led to acquire their legal right individually and universally. In the course of time, the women have formed their actual and intellectual structures by benefiting from different under standings, perceptions and theories they have encountered. As a result, different feminism approaches have surfaced and taken their place in international relations discipline in a manner which can contribute the oretically. In this study, the concept of feminism, feminist trends actions and ideas have been analysed.

KEYWORDS: New Social Movements, Feminism, Historical Process Of Feminism, Feminist Movements İn Turkey

GİRİŞ

XVIII. yüzyılda Fransa’da filozoflar ve kadın yazarlarca ortaya atılan ve savunulan, daha sonraki yüzyıllarda her toplumda yandaş bulan, kadının siyasal ve toplumsal haklar bakımından erkekle eşit olması gerektiğini öne süren ve bunu gerçekleştirmeye çalışan akımdır. Feminizm, eleştirel bir düşünce ve kelime olarak ilk kez 18.yy’ın sonlarında görülür.

Aydınlanma düşüncesi içerisinde gelişip, olgunlaşan; eşitlik, özgürlük, kardeşlik düşüncelerinin ve Fransız devrimiyle beraber gelen büyük dönüşümün feminist düşüncenin gelişiminin de temel dayanağını oluşturur. Her zaman ve her yerde istisnasız herkesin özgür ve eşit olması gerektiğine duyulan inanç kadınlarında erkekler kadar eşit olmaları gerektiği düşüncesine ulaştırdı kimi düşünürleri. Kadınların ve erkeklerin eşit haklara ve eğitime sahip olunması gerektiğine dair kimi sesler duyulmaya başlandı.

Grimke'ye göre erkekleri ve kadınları kamusal ve özel alana yerleştirme, geleneklerin keyifliliği ile ilgilidir. Çünkü kadınlar ve erkekler ahlaki ve düşünsel anlamda eşit olduklarına göre, aynı ahlaki ve düşünsel haklara ve sorumluluklara sahiptirler(Donovan,1997,41).

Taş (2016)'a göre, feminizm kavramı, 1960'lı yıllarda kadınların ataerkil toplumsal yapının baskısından kurtulma ve özgürleşmesi bağlamındaki hareketlerinden günümüze kadarki süreçte epistemolojik dönüşümler geçirmiştir. 1960'dan sonra uluslararası konjonktürde meydana gelen temelde üç değişim, feminist akımı üzerinde etkili olmuştur. Bunlardan birincisi; feminist akım, evrensel veya yerel düzeyde genç nesilleri de içine alacak şekilde genişlemiştir. Bu genişleme beraberinde feminist algı içerisindeki grupları birbirine yakınlaştırmış, birbirlerini tanıma fırsatı sunmuştur. İkincisi; feminizm, kendi içinde öz-eleştirel bir konuma geçmesi ve evrensel sorunların dışında bireysel sorunların ele alınmaya başlanması ve toplumsal cinsiyet, ırk, etnik köken, dil, din vb. tutumların ortaya çıkışıyla birlikte feminizm kendi içinde de bir dönüşüme uğramıştır. Üçüncüsü ise; feminist algı, feminist grupların oluşturduğu toplumlarda paradoksal ve dramatik süreçler yaşamıştır. Bu üç temel etki; feminizmi karmaşık, sorunlu ve kompleks bir durum haline getirmiştir. Ama genel itibarıyla feminizm, bir yandan bir algı yaklaşımı ve politik statü/konumu açıklarken, bir yandan da belli bir yaşam düşüncesini, biçimini ifade etmektedir. Feminist algının gelişim süreci; global ve lokal düzeydeki değişimler, siyasal, sosyal ve toplumsal alandaki etkiler neticesinde feminist algının, farklı kültürel normlarda, farklı aşamalarda ve farklı zaman dilimlerinde meydana gelmesine neden olmuştur. Lakin feminizmin tanımlamaları, farklı kültürel normlara, farklı siyasi yapılanmalara ve uygulamalara hatta uluslararası farklı yaptırımlara rağmen, belli toplumsal düzeyde kadınların tanımlanması ve baskının belli biçimlerini ifade ettiği görülmektedir

Feminizmin temel objesi kadındır. Kadının toplumdaki statüsü, kadınların ev içi ve dışındaki rolleri, kadının ezilmişliği ve sömürsü, cinsiyet farklılıkları, ataerkil toplum yapısı ve erkek egemen iktidar yaklaşımları ve baskıları geniş ölçekte tartışılan konulardır. 'Aklın cinsiyeti yoktur... zihnin gücünün cinsiyeti yoktur ve... erkeklerin görevleri ve kadınların görevleri, erkeklerin alanı ve kadınların alanı hakkındaki fikirleri sadece keyfi fikirlere'dir'(Donovan,1997,41). Söz konusu konuların, geçmişte olduğu gibi günümüzde de tartışılıyor olması, ilgili sorunların devam ediyor olmasından kaynaklandığını söylemek mümkündür.

Feminizm, ilk olarak lokal düzlemde toplumsal bir hareket olarak ortaya çıkmış, daha sonraları ise geniş düzlemde hem toplumsal hem de politik bir harekete dönüşmüştür. Bununla birlikte feminizm, uluslararası ilişkiler, sosyoloji, iktisat, felsefe, hukuk ve siyaset gibi disiplinlerin içinde teorik bir bakış açısını da beraberinde getirmiştir.

1. YENİ TOPLUMSAL HAREKETLER

Genel anlamıyla toplumsal hareketler, elitlere, otoritelere, başka gruplara ya da kültürel kodlara karşı, elitler, diğer gruplar ve unsurlarla kalıcı bir etkileşim içinde, ortak hedeflere sahip ve dayanışma içinde olan bireyler tarafından geliştirilen kolektif eylemler” olarak tanımlanmaktadır(Demiroğlu,2014,134). Yeni toplumsal hareketleri eski toplumsal hareketlerden ayıran temel özellikleri şu şekilde ayırmak mümkündür:1960’lar öncesindeki toplumsal hareketler, eski endüstriyel topluma ait oldukları için eski olarak adlandırılmaktadırlar.

YTH ise Touraine’e göre devlet gücünü kontrol etme düşüncesinden uzaklaşması ve sivil ilişkileri dönüştürmeyi hedeflemesi nedeniyle yenidir

39

YTH paradigma olarak eski olan işçi hareketlerine, politikanın merkez olgusunun sınıf olduğunu ve politik ekonomik dönüşümün bütün toplumsal hastalıkları iyileştireceğini varsayan Marksizm ile sosyalizme ve sabit kimlikler ile çıkarlara odaklanan geleneksel liberalizme karşı olması nedeniyle yenidir.

YTH’yi, eskisinden ayıran, ekonomik boyuttan çok kimliğe dayalı olması, kültürel eşitsizliği kendine temel alması, ulus üstü oluşu, kısa sürede gerçekleşiyor oluşu, herhangi bir din, ırk, sınıf ve ideolojiye indirgenmemesi, aktörlerinin varlıklı ve eğitilmiş olması gibi özelliklere sahip olmasıdır (sosyoloji7.wordpress.com).

‘Yeni’ olarak değerlendirilen 1960 sonrası hareketlerin, ekonomik ve kurumsal siyaset kaynaklı sorunlar yerine eşitlik, farklılık katılım ve kimlik inşasına ilişkin meselelere odaklandığını savunur. Buechler’i belirttiği gibi içerdikleri farklılıklara rağmen hemen tüm YTH kuramcıları, klasik liberalizmin yapısal özelliklerinin işçi eylemlerinin dinamiklerini şekillendirdiğine benzer şekilde post- endüstriyel veya gelişmiş kapitalist toplum olarak adlandırılan toplumsal formasyon döneminin de mevcut kolektif davranış türlerini

şekillendirdiği konusunda hem fikirdirler. YTH teorileri, 1960'larla birlikte dönüşmeye başlayan Batı'daki yeni toplumsal yapı içerisinde meydana gelen yeni toplumsal hareketleri makro düzeyde dönüşen ekonomik yapı ile ilişkilendirirken, mikro düzeyde kimlik oluşum süreçlerinin ve kişisel davranışın toplumsal hareketler üzerindeki etkisine bakar. (Demiroğlu,2014,135)

Yeni toplumsal hareketlerin yaşam alanı ile ilgili taleplerin taşıyıcısı olduğu tezi Habermas tarafından 'yaşam alanlarının kolonileşmesi' ve yeni toplumsal hareketlerin yükselişi arasında bağ kurularak açıklanmıştır. Habermas, anlamın ve özgürlüğün kaybolması, daha önceki geleneğin sorgulamadığı konuların geri dönülemez bir şekilde sorgulanır hale gelmesi ve yönetim yapısının da bu sorunlar karşısında yetersiz kalması sonucunda yeni toplumsal hareketlerin yükseldiğini ifade etmektedir (2014,137). Kültürel yeniden üretim, sosyal entegrasyon ve sosyalizasyon gibi alanlarda doğan yeni çatışmalar, ekonomik dağılım problemlerinden değil, yaşam biçiminin düzenlenmesine bağlı sorular tarafından tetiklenir kimliğe dayalı yaklaşımların yoğunluk kazandığı, meselelerin çeşitlendiği ve ilk bakışta sınıf temelli olmadığı izlenimini yaratan toplumsal hareket türleri ortaya çıkmıştır.

Yeni orta sınıfların belirgin olarak katılımının arttığı, iktidarı ele geçirerek dönüştürmeyi hedeflemeyen, özellikle kültürel alanın değişimini hedef olarak alan ve kimlik yöneliminin ağır bastığı bu 'yeni' toplumsal hareketlerle beraber, bu hareketleri inceleyen toplumsal hareketler teorilerinde de yenilikler meydana gelmiştir. (Demiroğlu,2014,134)

YTH aktörlerinin çıkarları, sınıfsal konumlarından değil, çıkarlarını kendilerinin belirledikleri siyasal konumlarından gelmektedir. Bu nedenle de çağdaş toplumsal hareketlerin, toplumsal değişimin merkezi olarak işçi sınıfını gören teoriler tarafından yeterince iyi bir biçimde açıklanamadığı ileri sürülmüştür. YTH teorileri birçok sosyal bilimci tarafından değişik biçim ve ölçütlerle sınıflandırılmıştır. Örneğin, Buechler'in YTH teorilerine ilişkin yaptığı sınıflandırma, bu teorileri "kültürel" ve "siyasal" versiyonlar olarak iki biçime ayırır.

Kültürel versiyon, geçmişteki ve şimdiki toplumsal tipler ve hareket biçimleri arasında daha radikal bir kopma varsaymaktadır. Bu açıdan post-Marksist bir belirleme yapar. Toplumsal bütünlüğü, siyasal versiyonun tersine, semiyotik ya da kültürel koşullarla özdeşleştirir. İktidar ve direnmenin merkezleşmiş doğasını vurgular ve gündelik yaşama, sivil topluma, devlet ve sivil toplum arasında özgür alanların yaratılmasına odaklanır. YTH'lerin toplumsal temelini sınıfla değil, fakat hareketi tanımlayan farklı değerler ve ideolojilerle özdeşleştirir. Bu anlamda YTÜ'ler, sınıf mücadelesinin "yerini almakta" dolayısıyla da sınıf politikası

aşılmaktadır. (Coşkun,2006,69-70) YTH' lere ilişkin bu iki teoriyi aşağıdaki gibi karşılaştırmak olanaklıdır.

SÜREKLİLİK TEORİLERİ (SİYASAL VERSİYON)

YTH' lerin talepleri kapitalizmin sınıf yapısından kaynaklanan sorunlara karşı bir tepkidir ve ekonomik yapıdan özerk değildir. YTH' lerin talepleri, bu nedenle, eski toplumsal hareketlerden miras alınmış görünmektedir. YTH' ler eski ve yeni orta sınıflardan, işsizlerden, öğrencilerden ve emeklilerden oluşur. Dolayısıyla bu hareketler sınıflar arasındaki bir ittifaka dayanır. Bu hareketlerin talepleri üretim ilişkilerinden ayrılamaz. YTH' ler örgüt içinde yatay ve dikey olarak daha az bir farklılaşma üretir (özellikle Offe'ye göre).YTH' ler orta sınıf temelli hareketlerdir.

Eski sosyal hareketleri yenisinden farklı kılan bir diğer konu ise örgütlenme biçimleridir. Eski hareketler “Büyük Liderler” çevresinde gerçekleştiği görülürken, yeni sosyal hareketlerde bu durum daha esnek ve adem-i merkezîyetçi bir yapıda gerçekleşir. Karar mekanizması daha müzakere odaklıdır. Yani örgütün yapısı ortak bir anlaşmanın sonucunda belirlenir. (www.siyasalhayvan.com)

Kimlik yönelimli talepler içerirler. Bu nedenle de üretim ilişkileri gibi kavramlarla açıklanamazlar. YTH'ler merkezsiz ve hiyerarşik olmayan örgütlenme biçimleri ortaya koyarlar.

KOPUŞ TEORİLERİ (KÜLTÜREL VERSİYON)

YTH'ler sosyalist ideolojinin, modernleşme sürecinin ve refah devletinin eleştirisini yaparak ortaya çıkmıştır. Bu nedenle eski toplumsal hareketlerden keskin bir ayrıma işaret ederler. Diğer taraftan, özellikle Offe, YTH'ler ile eski hareketler arasında, temalar, değerler, etkinlik biçimleri ve aktörler olmak üzere dört temel farklılık olduğunu ileri sürer. Buna göre, üzerinde durdukları temalar açısından yeni hareketler çevrenin korunması, insan hakları, barış gibi konulara vurgu yaparlar. Eski hareketler ise daha çok ekonomik büyüme ve paylaşım konuları üzerinde durmaktadır. Değerler açısından yeni hareketler kişisel özerklik ve kimliği, eski hareketler ise bireysel tüketim özgürlüğünü ve maddi tüketimi öne çıkarır. Offe'ye göre eski hareketler resmi ve hiyerarşik örgütlenme yapıları geliştirmişken, yeni hareketler gayri resmi ve kendiliğinden gelişen örgütleri içerir. Son olarak aktörleri katılımcılar açısından eski

hareketler çıkar çatışması içeren sosyo ekonomik grupları, yeni hareketler kolektif çıkara dayanmayan sosyo ekonomik grupları içine almaktadır. Diğer taraftan yukarıda belirtildiği gibi Offe, bu ayrımları yaparken eski ve yeni arasında birtakım süreklilikler bulunduğunu, bu iki hareketin birbirinin rakibi ya da zıttı olarak düşünülmemeyeceğini belirtir(Coşkun,2006,75-76).

Kurumsal alan olarak tarif edilmeye çalışılan aslında hareketlerin başarı kazanabilmesi ve tekil taleplerin bir araya gelerek kolektif bir talep haline dönüştürülmesinde rol oynayan araçsal yapıdır. Her ne kadar yeni toplumsal hareketler, ağlar, sosyal medya, forumlar, platformlar gibi zayıf bağlarla birbirine bağlanan bireylerin eylemi olarak ele alınsa da hareketin başarısını analiz etmede önemli bir nokta hareketin kendini tanımladığı kurumsal alandır. Yeni toplumsal hareketlerin örgütlenme ve kurumsal yapılara bağlanma amacıyla olmadığını ve hareketlerin bir eylem süreci olarak nitelenebileceğini vurgulayan Bebbington, hareketlerin dağınık, ama zaman ve uzam içinde sürekli, farklı yerleşmelerden aktörleri kapsayan ve sıklıkla farklı ölçeklerde gerçekleşen toplu eylem süreçleri olarak değerlendirmektedir. Hareket tipine göre önemli farklılıklar içerse de yerel birimlerin ve ağların önemli olduğu ve eski hareketlerin merkezi ve hiyerarşik örgütlenmesi ve parti örgütlenmelerinden özerk olarak pozisyon alma özellikleri ile eski tip toplumsal hareketlerden önemli bir farklılık teşkil etmektedir. (Demiroğlu,2014,140)

YTH teorilerinin kuramcılarına göre, yeni toplumsal hareketlerin farklılığı, yeni dönem çatışma ve çelişkilerine bağlı olarak maddi talepler yerine değer ve kimlik yönelimli taleplerin siyasallaştırılması; siyasallaşma çabası içindeki bu taleplerin yalnızca sınıfsal aidiyetler ile tanımlanan gruplar yerine genel bir dünya görüşüne sahip ve modernizmin eleştirisini parçalarını oluşturan bir ittifak tarafından dile getirmesidir. Taleplerin siyasal alanda karşılık bulabilmesi için kullanılan yöntem ise, kurumsal politikanın dışındaki kanalların kullanılmasıdır. Böylece hareketler, ağlar, sosyal medya, forumlar, platformlar gibi zayıf bağlarla birbirine bağlanmakta ve mücadelesini bu kanallarla sürdürmektedir. (2014,143)

2. FEMİNİZM KAVRAMI

Feminizm, kökeninde Latince’ de kadın manasına gelen “femine” kelimesinden türemiştir. Feminizm yaklaşımı, kadınların sadece kadın oldukları için karşı karşıya kaldıkları zorluklar, baskı ve ezilmeyle ilişkisini inceleyen, sınıf, ırk, ulus, din, dil vs. unsurlarda kadınların yaşadığı sorunları ele alan bir bilim alanı olarak değerlendirilmektedir. Feminizm algısı, ilk olarak 18. yüzyıl’ da İngiltere’de ortaya çıkmış ve 1792’de yayınlanan Mary

Wollstonecraft'ın "A Vindication of the Rights of Women" adlı eseriyle de ilk akademik alan içerisine girmiştir. (WALTERS,2009) Feminizm, içinde kadınların özgürleşmesi, baskı altında tutulmalarının engellenmesi, haklarını meşrulaştırılması, kamusal veya özel alandaki eylemlerinde ve faaliyetlerinde ve eşit haklara sahip olma durumunu kapsayan bir yaklaşımdır. Diğer bir ifadeyle feminizm kavramı içerisine kadınların meşru haklarıyla, baskıya maruz kalmalarıyla, eşit statüde tutulmalarıyla veya özgürleşmeleriyle, farklı bir değerde olmaya yönelik talepleriyle ilgili faaliyetlerle, gündelik siyasetle ilgili her şeyi dâhil edebiliriz. Feminizm, kadın-erkek ayrımcılığına karşı durarak, karşı cinler arasında hür türlü ekonomik, siyasal, sosyo-kültürel ve toplumsal eşitliği savunan bir yaklaşımdır. Bununla birlikte feminizm; felsefe, sosyoloji, politika ve etik alanlarından meydana gelmektedir. Genellikle feminizmin temel hedefini; kadının özgürlüğü ve temel hakları oluşturmaktadır, bununla beraber ataerkil yapıların ve olguların ortadan kaldırılması gibi konular da temelinde yer alır. Feminizmin temel objeleri ise; iş, eğitim, çocuk bakımı vb. konularda erkeklerle eşit hak ve konumda olmaktan, sağlıksal olarak yasak kürtaj hakkı, kadın sağlığı üzerinde gerçekleşen ilerlemelere, sosyal olarak da kadına yönelik şiddetin önlenmesi, tecavüz ve tacizin ortadan kaldırılmasına ve lezbiyenlik haklarına kadar uzanan farklı alanlardaki konuları kapsamaktadır. (Donavan,1997)

Bell Hooks'un "Feminism is for Every body Passionate Politics" adlı eserinin giriş kısmında feminizmi, cinsiyetçilik veya cinsiyetçi sömürüyü ve zulmü sona erdirmek için bir hareket olarak tanımladığını görmekteyiz. Bu tanımlamada cinsiyetçiliği bir sorun olarak ortaya koymakta ve toplumsal alanda kadın ve erkekler arasında bir sorunsalı beraberinde getirdiği vurgulanmaktadır(WALTERS,2009). Bir diğer feminizm tanımlamasında ise; feminizm, kadınların cinsiyetleri yüzünden maruz kaldıkları kısıtlamalar, zorluklar ve baskılara karşı, bu baskıları ve haksızlıkları telafi edecek reformlar ve talepler çerçevesinde mücadele ve direnme güdüsünü ifade etmekte ve bu direnme toplumun düşünce ve maddi unsurları kapsayan geniş bir ölçüğe sahiptir.

Feminizm, biyolojik bakış açısı olmaksızın statü bağlamında kadın ve erkek arasında toplumsal ilişkilerde bir çatışma olduğunu ileri sürmektedir. Bu çatışma biyolojik temelli bir çatışmadan çok, toplumsal alanın her çevresinde sabit olmayan ve dinamik hareketliği beraberinde getiren, bir değişimi tetikleyen, insanlık tarihinin akışını etkileyen bir güç olarak nitelendirilmektedir. (J. Mitchel, 1984:11-12). İngiltere 1960'lara kadar feminist sözcüğü genellikle küçük düşürücüydü. Feminizm hoşlanılmayan hor görülen kadına verilen addır (Scott, 2013). Erkek düşmanı olarak tanımlanırdı. Ama genel bir çerçeve kurma bağlamında

Mitchel'in feminizm tanımı rağbet gören bir tanımlama olarak karşımıza çıkmaktadır. Mitchel'e göre feminizm, "...kadınların kendi aralarında bir dayanışma yaratarak, erkek egemen dünyanın norm ve değerlerine, cinsiyetçi politikalarına karşı başlatmış olduğu mücadele" (Mitchel, 1995:6-7) olarak tanımlamaktadır. Bu tanımlamalardan da anlaşılacağı üzere feminizm, toplumdaki egemen patriyarkal düzene karşı çıkan, bu düzeni sorgulayan ve eleştirilerde bulunan, kadın haklarının ve aynı zamanda da özel veya kamusal alanda kadınların karşılaştıkları sorunların ortadan kaldırılması ve zorlukların engellenmesi için mücadele eden bir yaklaşım olarak değerlendirmek mümkündür.

Sarah Grimke'nin analizi, erkeklerin ve kadınların doğal olarak eşit ve ontolojik olarak aynı olduklarını varsayan Aydınlanma düşüncesine dayanır. Hatta, Grimke kadına önce insan sonra dişi olarak bakmanın zararlı olduğunu ısrarla belirtir. 'Hiçbir şey kadının itibarına erkeğe dişiliği ile ulaşmaya çalışması olgusundan daha fazla zarar veremez. İnsan olarak itibarı üzerinde hak iddia etmesi için kadının, bütün yaptıklarını cinsiyet ayrımı gözetmeden yapması ve söylediklerini cinsiyet ayrımı gözetmeden söylemesi gereklidir. (Donovan,1997)

Feministler aşka da savunmasızlığı, bağımlılığı, acıya duyarlılığı geliştiren ve kadının insan potansiyelinin tam olarak gelişmesine engelleyen bir kurum olarak çatarlar. Feministler aynı zamanda, evliliğin ve ailenin yani heteroseksüel seks kurumunun ortadan kaldırılmasını ve üreme için rahim dışı yolların geliştirilmesini savunuyorlardı. New York'taki bir grup feminist hazırladığı bir bildiri ile kadınların baskı altına alınmasının temel olarak ekonomik değil psikolojik etmenlerden kaynaklandığını öne süren ilk bildiriydi. Bizler, erkek şovenizminin temel olarak psikolojik ego tatminini amaçladığına, bunun kendini ekonomik ilişkilerde ancak ikinci derecede gösterdiğine inanıyoruz. Bu nedenle ne kapitalizmin ne de bir başka ekonomik sistemin kadınlar üzerindeki baskının nedeni olduğuna inanmıyoruz; ne de kadınlar üzerindeki baskının saf bir ekonomik devrim sonucu ortadan kalkabileceğine inanıyoruz. (1997)

3. FEMİNİZMİN TARİHSEL SÜREÇLERİ

3. 1. Feminist Dalga: Medeni Kanun Talepleri ve Siyasal Haklar

I. dalga feminizm genel olarak iki talep üzerinde mücadele etti. Kadınlar için oy, eğitim ve mülkiyet hakkı. Oy kullanma hakkı; ajitasyon, dilekçeler, mitingler, broşürler ve parlamentoya kanun tasarısı verme gibi geleneksel baskı grupları metotlarıyla talep edildi. Kullanılan argümanlar çoğu zaman göz ardı edilmelerine rağmen üzerlerine yorum yapmaya

değecek nitelikteydi ve bunlar hareketin felsefesi hakkında pek çok şey ortaya koymaktaydı. İlk olarak, bir kadının ilgi alanının kocasını veya babasını içerdiğini varsaymanın onun tüm kişiliğini inkâr etmek ve şahsi bireysel bağımsızlığını ihlalde bulunmak olduğu iddia edildi. Kadın, tüm gerçek anlamıyla, hukukta olduğu gibi köleleştirilmişti; bağımsız bir birey olarak kabul edilmediği kanunlara ve otoriteye tabi tutulmaktaydı. İkinci olarak, kadınların oy kullanmasını inkâr etmenin kadınların erkekler ile eşit değere sahip olmadığı anlamına geldiği öne sürüldü. Klasik karşı tez olan “ayrı alanlar” (özel hayat ve aile kadınların, kamusal alan ve siyaset erkeklerin) güçlü bir biçimde, çürütüldü(www.academia.edu).

Kadınlar için oy hakkı meselesi 19. yüzyılın sonu ve 20. yüzyılın başlarında dünyanın çeşitli yerlerinde değişik biçimde varlığını sürdürüyordu. Avrupa'nın kimi yerlerinde ufak da olsa bir mülk sahibi olanlar dışında kadınlar için oy hakkı yoktu. Kimi yerlerde evli olmak, kimi yerlerde hem evli hem de kocanın mülk sahibi olması, ırk farkları, aristokrasi gibi hiyerarşilerle kadınlar oy kullanabiliyordu ama çoğunlukla kadınların oy hakkı yoktu. Amerika'da ise, sadece siyahların ve kadınların oy kullanması yasaktı, ancak bu durum daha sonra değişerek siyah erkeklere oy hakkı tanındı. Kadınların Parlamento'ya girme şansı ise neredeyse yok gibiydi. Oy hakkı için mücadele Amerika'da, siyah kadınların beyaz kadınlarla mücadele etmesi ile başladı (Hirata,Laborie,Le Doare,Senotier,2009).

Siyah kadınlar, kölelik karşıtı harekette tanıştıkları kendilerine destek olan beyaz kadınlar ile aynı kaderi paylaştıklarını anlamışlardı. Bu, iki ırktan kadınların beraber mücadele etmeye başlamasının en önemli nedenlerinden biridir. Bir diğeri, siyah kadınların kölelik karşıtı hareket militanlarına ilk kez oy hakkı için mücadele etme fikrinden bahsettikleri zaman, siyah erkeklerin kendilerine yüz çevirmesi oldu. Zaten oy hakkı kazanmış olan siyah erkekler, kölelik karşıtı mücadelede yanlarında görmeyi sevdiikleri ama asıl yerlerinin evleri olduğunu düşündükleri kadınların kendi hakları için mücadele etmesi gerektiğine inanmıyordu. Böylece Amerika'da kadın hakları için mücadele eden kadınlar bağımsızlaştı ve hem siyah hem beyaz kadınların desteğiyle hareket etti. Bu kadınlar hem medeni hem siyasi haklar için hem de ırkçılığa karşı bir arada mücadele ediyorlardı. Yine aynı dönem oy hakkı için mücadele eden kadınlar fuhuş için bir araya gelip bu alanda da mücadele etti. Kadın Konseyi'nin 1913 kongresinde fuhuşu, “erkeklerin parasal çıkarı için kadınların zorunlu köleliği” olarak tanımladı. (Walters,2009)

Birinci Dünya Savaşının Başlaması ile erkeklerin silahaltına alınması, kadınların ise silah fabrikalarında çalışmaya başlaması iki önemli meseleyi gündeme getirdi: Barış ve emekçi

kadınlar. İşyerlerinde kreşler açılmaya başlandı ama bu sadece daha fazla kadının ücretli emeğini kullanabilmek için yapılmış bir düzenlemeydi. Kadın, tarihte her zaman olduğu gibi ucuz emek anlamına gelmekteydi. Feministler, 1918’de Versailles Antlaşması ve Milletler Cemiyetine “eşit işe eşit ücret” ilkesini koydurmayı başardı. Birinci Dünya Savaşı sona erdiğinde aralarında ABD, İngiltere, Almanya ve Rusya’nın da olduğu 21 ülkede kadınlara oy hakkı koşulsuz verilmişti. Fransa’daki feministler ise, kızların eğitimi, ücret eşitliği ve kadınların devlet memurluğuna girmesi için verdikleri mücadelede büyük zaferler elde ettiler. Sovyetler Birliği’nde ise, durum bambaşka idi. Batılı kadınların hakları için didindikleri bu dönemde, Rus kadınları haklarına kavuşacakları 1917 Devrimi için erkeklerle yan yana mücadele etmekteydi. Gerçekten de SSCB’de 1940’dan önce kadınlar büyük kazanımlar elde etti.

Bolşevik Devrimi’nin ilk sosyal içerikli kararları, doğumdan önce ve sonra 16 haftalık izin ve ücretsiz sağlık hizmeti, mal varlığı yönetiminde kadınlara eşit haklar tanınması, meşru ve meşru olmayan çocuklar arasındaki farkların kaldırılması ve boşanmanın kolaylaştırılması oldu. Bolşevik Devrimi yapıldıktan sonra kadınlar Beyaz Ordu’ya karşı gerilla savaşında subay ve er olarak yer aldılar(www.academia.edu). Ancak iç savaştan sonra öncelik, üretkenliğe verildi. Özellikle annelik meselesinde savaşın etkisi var, nüfus azaldı ve çocuk doğurmak gerekti. Bu, kadınlara verilmiş hakların yavaş yavaş geri alınmasına neden oldu. Fabrikalarda kreş ve yuvalar kapatıldı. Hemen ardından 1930’da kabul edilen aile yasası ile geleneksel aile yapısı yeniden getirilmeye başlandı. Rusya kürtaj hakkını ilk defa kabul eden ülkelerden biriydi ve 1936 yılında bu hak geri alındı. Kadınlar çok sayıda çocuk doğurmaya teşvik edildi ve hatta 10 ve üzeri çocuk doğuran kadınlara analık nişanları takıldı. (Scott,2009)

Türkiye’de de devrim sonrası dönemde kadınlar erkeklerin yaptığı her işte yer almaya teşvik edildi. İlk kadın pilotun göreve başlamasından, doğuya giden kadın öğretmenlere övgüler düzen romanlara, kadın sporculara verilen ayrıcalıklara kadar her şey, Cumhuriyet’in ilk yıllarında kadınların önemli kazanımlarıydı. Ancak yıllar geçtikçe yine analık yükseltildi ve kadınlar evlere yöneltildi.

19. yüzyılın sonu ve 20. yüzyılın başlarında belirginleşen I. feminist dalga, Wollstonecraft’ın “Kadın Haklarının Savunusu” (Vindication of the Rights of Women) adlı eserindeki çizmiş olduğu talepler üzerine inşa edilmiştir. Genel çerçevede bu talepler, kadınların oy kullanması, eğitimde fırsat eşitliği ve kadınların mülkiyet haklarını içermekteydi. Bu talepler dönemin

şartlarına göre temel haklar niteliği taşımaktaydı. Özellikle, Amerikan Bağımsızlık Bildirisinde, Fransa'nın İnsan Hakları Bildirgesinde ve Doğal Haklar doktrini geliştiren teorisyenlerin eserlerinde kadınlara ve kadın haklarına yeterince değinilmediğini düşünen feminist gruplar sosyal, siyasal alanlarda bir dizi taleplerde bulunmaya itmişti.

Doğal haklar düşüncesinden gelen feminist kuramcılar, kadınların birer yurttaş olarak erkekler ile aynı derecede temel haklara ve özgürlüklere sahip birer 'insan' olduklarını ileri sürmekteydiler. Kadınların ev işlerinin dışında hareket etme özgürlüğünün olması gerektiğini savunmuşlar ve ev hayatının eleştirisini yapmışlardır. Jane Anger günlük ev yaşantısını eleştirir. Anımsattığı gibi, erkeklerin beslenmesini, giyinmesini ve temizlenmesini sağlayan kadınlardır: 'Bizim bakımımız olmasa, yataklarından tıpkı çöplerde yuvarlanan köpekler gibi yatarlar ve yaz sıcağında yüzen uyuşuk uskumrular gibi gezinirler'. (Margaret Walters,2009,19)

Jane Anger Havva'nın Adem'den üstün olduğunda ısrar ederek geleneksel görüşe meydan okur konuma geldi: Havva ikinci ve bu nedenle de kusurları giderilmiş bir modeldi. Adem 'cüruf ve kirli çamur'dan yapılmışken, Tanrı Havva'yı Adem'in etinden 'ondan daha saf olsun diye' yarattı. Bu da açık bir biçimde kadınların erkeklere oranlara ne kadar kusursuz olduklarını gösterirdi(Donovan,1997,21).

19. yüzyıl sonu ve 20. yüzyılın başlarında dünyanın çeşitli yerlerinde kadınların oy kullanma hakkı bir sorunsal olarak varlığını sürdürmekteydi. Özellikle bu sorunsal, Avrupa'da önemli mevkilerde bulunan kocalarının eşleri, belli hiyerarşi sınıf içerisinde yer alan kadınlar oy kullanma hakkı bulurken, genel anlamda hiçbir kadının oy hakkı bulunmuyordu. Amerika'da ise, siyahların ve kadınların oy kullanma hakkı bulunmuyordu. Siyahi erkeklere oy kullanma hakkının verilmesiyle beyaz ve siyahi kadınların oy kullanma hakkı adına mücadeleye girişmelerine neden olmuştu. Bu dönemde kadınlar hem sosyal ve siyasal haklar için hem de ırkçılığa karşı mücadeleye girişmişlerdir. Birinci Dünya Savaşı sona erdiği süreçte ABD, Rusya, İngiltere, Almanya ve 21 ülke kadınlara oy hakkı koşulsuz olarak tanımıştı. Fransa'da ise, kızların eğitiminde fırsat eşitliğine, kadınların kamusal alanda çalışmalarına ve eşit iş ve ücret hakkı üzerine birçok reformist düzenlemeler gerçekleştirilmişti. Keza bu durum diğer Avrupa ülkelerinde de yaygınlaşacaktı. Birinci dalga feminizmde temel alınan en önemli sonuç, ataerkil toplum yapısına karşı direnmek, "cinsel devrim" olarak adlandırılan hareketin toplumsal statü, r ol ve zihinsel yapı alanlarını etkide bulunacak, değişimi meydana getirecek anlayışların temelini atmak ve reaksiyoner bir şekle bürünmesini sağlamak olmuştur. "On

dokuzuncu yüzyıl feministleri, kendi egemen beyaz erkeklerin ve onların önyargılarını (ve daha da fazlasını) keşfediyorlardı” (Rowbotham, Segal, Wainwright, 2009) ve bu dönemden sonra feministler farklı sosyal, siyasal, ekonomik, hukuki taleplerde bulunmaya, erkek ile kadının kamu ve özel alanlarda eşitlikçi ve daha özgür haklara sahip olunması yolunda mücadeleye girişmişlerdir.

Feminist hareket içerisinde yer alan birçok kadın gerçekte kendini yeni bir toplum kurmaya adanmıştı. Bu anlamıyla da feminist hareket, kadının kendi konumunu sorgulamak istemesinin yanı sıra, yaşadığı günlük yaşam zorluklarına da dayandırılmaktadır. 19. yy. da giderek güçlenen ve daha çok kamusal alan ile oy hakkı talepleri çerçevesinde yoğunlaşan birinci dalga feminist hareket (Donovan, 1997, 121) bir toplumsal hareket olarak belirli hedeflere ulaşmıştır. Bu çerçevede kadınların eğitim kurumlarından daha fazla yararlanmaya başlamaları ve dolayısıyla çalışabilecekleri mesleklerin sayısının artmasının yanı sıra ulusal ve uluslararası örgütlerin kurulmasıyla kadın hakları mücadelelerinin genişletilmesi sağlanmıştır.

Liberteryen feministler üretici çalışmayı kadınlarda tam, bağımsız ve kendi kendini idare eden kimliğin gelişmesinde vazgeçilmez olarak gördüler. Bu onların her zaman mevcut çalışma modellerini destekledikleri anlamına gelmedi. Bu bağlamda, özellikle Jessie Boucheret ve Helen Blackburn 19. yüzyıl sonu liberteryenlerinin ücretli emeğe karşı olan genel düşmanlığını paylaştılar. O zamana kadar “Liberty and Property Defence League”in önde gelen üyelerinden olan Blackburn ve Boucheret, diğer şeylerin yanında kendi hesabına çalışan işgücü sistemine yönelik bir hareketi savunan “The Freedom of Labour Defence League”i 1889’da oluşturdular (Duygu Alptekin, 2008).

3. 2. Feminist Dalga: Cinsellik Ve Doğurganlığın Birbirinden Ayrıştırılma Mücadelesi

Batıda gerçekleşen gelişmeler, doğum kontrolünü güvenli ve kolaylaştıran yöntemler geliştirilmesine sebep olmuştu. Bu durum, kadınların hamilelik riski olmadan cinsellik yaşayabilecekleri anlamına geliyordu. Doğum kontrolü için, yasal olduğu ülkelerde kürtaj, yasal olmayan ülkelerde ise gizli gerçekleşen, tehlikeli, kısırlığa ve hatta ölümlere sebep olan çocuk düşürme yöntemleri dışında da alternatifler üretilmişti. Ancak bu uygulama ve ilaçlar pahalıydı. Kadınlar, bu olanakların tüm kadınların hizmetine sunulması ve pek çok ülkede geçerli olan baskıcı yasaların ortadan kaldırılması için mücadele etmeye başladı. (Dayı, 2017)

2. dalganın başlamasında ve teorisinde çok önemli bir etkisi olan Simone de Beavoir, “kadınların kurtuluşu karınlarından başlayacak” diye yazmıştı, İkinci Cins isimli üç ciltlik kitabında. Kitap, yıllardır süren kadın mücadelesinin en önemli ögesine, aile ve toplumsal cinsiyete yönelikti. Simone de Beavoir, özellikle bir tespitiyle (bu tespit daha sonra poüler bir slogan olacaktı) 2. dalga feministlerin hem ideolojik hem pratik olarak yollarını çizdi. “Kadın doğulmaz, kadın doğulur” bu tespitin özeti oldu(Donovan,1997). Bu teori bir kavramın ortaya çıkmasına yol açtı. Doğal olan ve doğumla beraber belirlenen cinsiyet (sex) ve doğduktan sonra aile ve toplumun etkisiyle şekillenen toplumsal cinsiyet (gender)(Walters,2009).

Toplumsal cinsiyet kavramı kendi başına çok şey ifade ediyordu. Ama teori ilerledikçe, toplumsal cinsiyetin aslında sadece sonuç olduğu görüldü. Aile üzerinde gerçekleşen ekonomi-politik sistem, toplumsal cinsiyeti meydana getiriyordu ve aslında kendisi çok daha büyük bir sorundu. Aile içinde, ataerkillik de denilen, babanın ev içinde harcanan tüm emeğe ücretsiz el koyması, yani kölelik, bir tür sömürü ilişkisi doğuruyordu. Bu emek gerek ev işlerinin gerekse babaya ait herhangi bir mülk veya işletmenin (tarla, bakkal vb.) kimi işlerinin, kadın ve çocuklar tarafından hiçbir ücret talep etmeksizin yapılmasıydı. Aile işletmelerinde elde edilen kara veya evde çalışan kadının ücretine babanın el koyması ve bu emeğe sadece boğaz tokluğuna sahip olmasının yarattığı kölelik sistemi, feministlerin en çok tartıştığı konulardan biri oldu. Feministler kürtaj ve doğum kontrolün yasallaşması için mücadeleye devam ettiler. Bu mücadeleler özellikle Kuzey Avrupa ve ABD’de güç kazandı. Fransa’da feministler, 14 yıl süren zorlu bir mücadele verdiler ve 1967’de doğum kontrolü yasallaştı. ABD eyaletlerinin çoğunda doğum kontrolü yasallaşmıştı. Genel olarak aşırı muhafazakâr kesimler hariç herkes doğum kontrol yöntemlerinin kullanılmasına sıcak bakıyordu.

Amerikalı feministler hem propaganda yapıyor hem de gerek gizli kadın doğum uzmanlarıyla anlaşıp illegal ama sağlıklı kürtaj olanakları sağlayarak, gerek özel eğitim almış kadınların çalıştığı feminist sağlık kliniklerinde doğum kontrol eğitimleri vererek somut adımlar atıyorlardı. ABD’de kürtajın yasallaşması 1973 yılında gerçekleşti. Bu gelişme diğer ülkelerde de tekrar etti (Donovan,1997).

Bazen ‘ikinci dalga’ feminizm olarak adlandırılan akım İkinci Dünya Savaşı sonrasında çeşitli ülkelerde ortaya çıktı.1947’de Birleşmiş Milletler tarafından bir Kadınların Konumu İnceleme Komisyonu oluşturuldu ve iki yıl sonra bu komisyon hem erkek ve kadınların ‘evlilik

açısından, evlilik süresince ve evliliğin bozulmasında eşit hakları' olduğunu hem de kadınların annelik rolleri gereği özel bakım ve rehberlik' gereksinimleri olduğunu kabul eden İnsan Hakları Beyannamesi'ni yayımladı. Fransız yazar Simone de Beauvoir'in hayal ettiği 'bağımsız kadın': Aktif olmak, alıcı olmak ister ve erkeğin empoze etmek istediği pasifliği reddeder. Modern kadın erkeklere özgü değerleri kabul eder, erkeklerle aynı koşullarda düşündüğü, eylem gerçekleştirdiği, çalıştığı, yarattığı için kendisiyle gurur duyar. Kadınlar açısından sorun kendilerini kadın olarak kanıtlamak değil, tam birer insan haline gelmektir. (Walters,2009)

1960'lı yıllarda Batı'da gerçekleşen gelişmeler kadınları da doğrudan etkilemiştir. Özellikle, bu dönemde kadınların güvenli doğum yapmalarını sağlayan teknolojik gelişmelerin ortaya çıktığı dönemdi. Kadınların bu teknolojik veya üretilen alternatif yöntemlere/ilaçlara ulaşmada ve kullanmada zorluklar yaşamaktaydı.

Kadın grupları bu alternatif olanakların bütün kadınlara sunulmasını ve birçok ülkede mevcut baskıcı ve tutucu yasaların ortadan kaldırılması yönünde bir mücadeleye girişmişlerdi. Kadınlar her ne kadar erkelerle eşitliğini yasalarla teminat altına almış olsa da yaşamsal pratikler bağlamında erkeklerden farklılıkları bulunmak. 21 ülke içinde Türkiye Cumhuriyeti de yer almaktadır. Hatta Türkiye süreç bakımından önceliğe de sahiptir. Türkiye'de kadınlar 20 Mart 1930 yılında yerel seçimlerde oy kullanma hakkı tanınmış ve 5 Aralık 1934'te de anayasada yapılan değişiklik ile parlamento seçimlerinde oy kullanma ve seçilme hakkı elde etmiştir. Bu durumu kadınlar, toplumun mevcut normların uygulanış durumu biyolojik cinsiyete göre olmadığını, tamamen ataerkil bir sistemin normları olduğunu ileri sürdüler. Bu düşünce, özellikle Simone de Beauvoir'ın "kadın olunmaz, kadın doğulur" sözü ve "İkinci Cins" adlı eserinde de "Kadınların kurtuluşu karınlarından başlayacak" şeklindeki sözleriyle sloganlaşmıştı (Donovan,1997). Bu dönemde ayrıca kadın grupları, patriarki yapılanmaların aile içi veya ev içi alanında eşitsiz rollerin devam ettiğini, evsel alanın "özel alan" tanımlanması ile ilgili eleştirilerde bulunmuşlardır. Bununla birlikte aile kurumunun ataerkil yapıda olması da cinsiyetçi sömürüyü arttıran ve çeşitlendiren bir durum olduğunu dile getirmişlerdir. Kadınlar, bedenlerinin erkek denetiminden çıkmasını talep etmişlerdir. Batı'da cinsellikle doğurganlığın birbirinden ayrılması için doğum kontrolünün yaygınlaştırılması talebi gündeme getirilmiştir. Tam olarak güvenli doğum kontrol sistemi henüz yaratılmadığı için kürtaj hakkının tanınması, kadının kendi bedeni üzerinde söz sahibi olması istenmiştir. Bu alandaki mücadeleleri Kuzey Avrupa ve ABD'de etkin olarak devam etmiş, özellikle İngiltere'deki feministlerin mücadeleleri sonucu 1967'de doğum kontrol uygulaması

yasalaşmıştır. Bu dönemde feminizm, belli bir grup kadın için değil tüm kadınlar için yapılmakta ve bu mücadele kadınlarla yürütülmekteydi. Bu durum kadınların (farklı yaşam tarzları, farklı siyasi ve sosyal kültürleri, farklı dünya algıları olan) birbirlerini tanıma anlamına da gelmekteydi. Kadınlar, cinsellik ve kadını ilgilendiren bütün konuları özellikle yasaklanmış ve baskı altında olan bütün durumların politikasını yapma eğilimi içindeydiler. Kadınların farklı algılara sahip gruplardan oluşması bir anlamda “bilinç yükseltme” durumunu ortaya çıkarmıştı. Bilinç yükseltme ile farklı algılara sahip kadınların kendilerini tanımaya, toplumsal ve sosyal alandaki cinsiyet rollerini tekil şahısların üzerindeki etkilerini sorgulamaya vesile oluyordu.

Kürtaj hakkı, 1967’de İngiltere’de, 1973’de ABD’de, 1975’de Fransa’da, 1978’de İtalya’da, 1983’de Türkiye’de yasalaşmıştır. İlk Kürtaj hakkını resmi olarak serbest bırakan 1920 yılında Rusya olmuştur. Kız kardeşlik düşüncesi, “...ataerkil bir toplumda erkek egemenliği, yapısal bir ‘böl ve yönet’ politikalarıyla güvence altına alınır. İkinci dalga feministler artık cinsler arasında sosyalizasyon yoluyla yaratılan eşitsizlikleri kadının ezilmesinin ana nedeni olarak görmüyorlardı. Tersine kadınların erkeklerden farklı yanlarının kadın özgürlüğünün tohumlarını içerdiğini düşünmekteydi. Erkeklik ve kadınlık arasındaki kutuplaşmayı azaltmak yerine, kadınların tarihsel ve psikolojik deneyimlerinden onlar için güç kaynağı olacak yanlar bulup tanımlamaya çalışıyorlardı. Aynı zamanda, ikinci dalga feminist hareket içinde toplumun dönüşümünü hedefleyen radikal, reformcu ve kapsamlı talepler söz konusu olmuştur. Bu dönemde feministler hem ideoloji ve bilim hem de kültür, özel yaşam ve siyasal alanlarda mücadelelerine devam etmiştir. Bu mücadeleler sürecinde birçok örgütlenmeler, yayınlar ve eylemler gerçekleştirmişlerdir. Mücadelelerin en temel hedefi ise, ataerkil yapıların her alanda ortadan kaldırılmasıydı. Lakin farklı algılardan, farklı ideolojilerden ve farklı dünya görüşlerine sahip kadın grupları arasında feminizm adı altında mücadelelerinde bir dizi ayrılıkçı veya farklı düşünsel temellere dayanan algılar ortaya çıkmıştı. Diğer bir ifadeyle, bu dönemde feminist hareketin içinde farklı ideolojilerden ve farklı algılara sahip kadınların yer alması kendi içinde tartışmaları da beraberinde getirmişti.

3. 3. Feminist Dalga: Kadın Kimliği ve Diğerleri...

3. dalga feminizm dünyada 90’ların ilk yarısı, Türkiye’de doksanların sonu itibariyle başladı. 3. dalga, tamamen farklılıkların dile getirilmesi ile var olmak istiyordu. Örneğin, lezbiyen kadınlarla heteroseksüel kadınlar, tamamen başka ezme/ezilme ilişkileri yaşıyordu 3. dalga

feministlere göre. Önce bu farklılıkları görmek ve ortak noktalar üzerinden siyaset yapmak gerekiyordu. Bu kimlikler biyolojik sebepler de kapitalist veya patriyarkal ilişkilerle de oluşsa, bu kimliklerin kabulü gerekiyordu. Tam bu noktada, 2. dalganın toplumsal cinsiyet rollerini yıkma talebi ile çelişildi. Kadın olmak hem bir cinsiyet rolü hem bir kimlikti. Erkek kimliği eril iktidara sahip olduğu için doğal olarak ezen oluyordu, ancak kadın kimliğinin böyle bir ezme misyonu yoktu ve bu yüzden rahatlıkla yaşatılabilirdi. 3. dalga feministler kendilerinden önce gelen kuşağı evrenselci, farklılıklara karşı duyarsız, orta sınıf olmakla suçluyor. Bu, bir açıdan doğru olabilir çünkü gerçekten de 2. dalga feministler taleplerini gündeme getirirken var olan farklılıkları yok saydı. Bu taleplerin gündeme getirilmesi 3. dalganın başlangıcına denk gelir. Ancak başka bir taraftan 2. dalga, sadece hak eşitliği ile sınırlı kalmayan bir eşitlikçilik anlayışı ile hareket etti ve buna çok özen gösterdi. Önceden görmediği konulara karşı, 3. dalganın da etkisiyle çok duyarlı oldu. Aslında temel olarak, 2. dalga, mutlak eşitlik isterken, 3. dalga, farklılıkların değerli olduğuna vurgu yapıyordu.

III. dalga feminizmi 1990'ların başlarında II. dalga feminizmin pratiklerine ve algılardaki yanlışlıklara karşı bir tepki olarak doğmuştur. Bu tepki genellikle feminizmin sadece üst, orta sınıf beyaz kadınlara indirgeyen bakış açısıydı ve kadın hareketlerinin geniş düzlemde yayılması amaçlanmıştı. III. dalga feminizm kadınlarının düşünsel algıları, II. dalga feminizm kadınlarının düşüncelerinde yer alan tek tip evrensel bir kadınlık algısını reddederek, kadın sorunlarının sadece beyaz kadınların sorunları olmadığını, kadınların evrensel düzlemde bireysel olarak ilgilenilmesi gerektiğini vurgulamaktadırlar. Üçüncü dalga feministler daha çok kadına şiddet, cinsellik, kadının güçlendirilmesi gibi mikro politikalarla ilgilenmişlerdir. Ayrıca içerik açısından diğer iki dalgaya göre çok daha çeşitli konular üzerinde durmuşlardır. Üçüncü dalga feminizm özellikle kadınları sınırlayan ve baskı altında tutmaya çalışan konularla ilgilenmiş ve toplumsal değişime gidecek yolu açacak unsurlar olarak da bilinçlenmeyi arttıran eylemciliği ve geniş tabana yayılmış eğitimi görüp desteklemişlerdir. III. dalga feminist akım, genellikle toplumsal cinsiyet, sınıf, ırk, etnisite genel ilkesine bağımlı kılınarak hem birbirinden koparılabilir bölünürler hem de kadın olarak ortak ezilmişliklerine ilişkin kolektif bir bilinç kazanmaktan uzak tutulurlar. Bu durumun üstesinden gelmek için yaşadıkları ortak deneyimleri ve erkek egemen düzene karşı duydukları hoşnutsuzluğu paylaşımları gerekir. Nitekim dönemin özelliği olan 'kız kardeşlik' güçlüdür sloganı, bu iki noktayı da içermektedir. Kız kardeşlik kavramı, kişisel deneyiminin, değerinin ve statüsünün bir yeniden tanımlanmasını içerir. Kişisel olan, siyasal olana dönüşür, yani kadınların ezilmesi olgusunun, özel deneyimlerin anlatılması aracılığıyla

çözömlenebileceğini düşünölür” ve kolektif sorumluluk düşöncesine dayanır. Josephine Donovan’ın “Feminist Teori”adlı eserinde, II. dalga feminist akımının liberal aydınlanmanın öncöleri olarak kabul edildiğini, III. dalga feminist akım ise, herhangi bir politik kimliği reddeden postmodernist ve sosyalist grup içinde yer aldıklarını dile getirir ve aynı zamanda bu dönemde feministlerin kendi içinde liberal hümanist teori ile kültürel feminist veya kadın merkezli teori arasındaki çarpışmalara sahne olduğunu ileri sürmektedir(Donovan, 1997,351-352).Diğer bir ifadeyle, bu dönem postmodernist veya post yapısalcı kuramların feminist akım içinde etkili olduğu ve özellikle kadınların deneyim ve pratikleri üzerine odaklı bir zihinsel konuma geçildiği görölmektedir. III. feminist dalga, bütün genelleyici kadın sorunlarından çok, bireysel düzlemde kadınların sorunlarıyla ilgilenmeyi istiyordu. Diğer bir ifadeyle, bireysel olarak kadınların sorunları üzerinden siyaset yapma eğilimindeydiler. Kadını hem bir cinsiyet rolü olarak hem de bir kimlik olarak görmekteydiler. II. dalga feminist algı temel olarak mutlak eşitlik isterken, III. dalga feminist algı ise farklılıkları değerli ve önem arz eden bir durum olduğuna inanıyorlardı. Bu uğurda yapılan kadın hareketlerinin kısmı grupların dâhilinden çok, geniş bir tabana yayılmasını arttıracak her türlü aktivitenin ve özellikle eğitimin yaygınlaşmasına önem vermekteydiler.1990’lı yıllarda muhalif politikalar, kültür, kimlik, ırk, etnik vb. konuları irdelemeye başlamışlardı. Feminizmle ilgili olan kadınların birçoğu, kimlikçi, farklılıkları ön plana koyan bir feminizme yakınlık duymaya başlamıştı. Bu durum, II. Dalga feministlerinden ayrılan diğer bir noktayı oluşturmuştu. II. Dalga feminizm de ırk, kimlik, cinsel yönelim, sınıf ayrımı, etnik ve kültürel yapı gibi olgular kadınların vermiş olduğu mücadelenin içinde yer almamakta ve bütöncöl bir birliktelik içinde mücadele etmekteydiler. Onlara göre; bu farklılıklar, kadınlar üzerinde aynı ezilmişliği ve baskıyı görmelerine engel teşkil etmemekteydi. Toplumsal cinsiyet rollerinin ortadan kaldırılmasının gerekliliğini ve kadının da erkeğin de yüceltilmesine karşı olduklarını ifade etmekteydiler. III. Dalga feminizm ise, farklılıkların ortaya konmasıyla, dile getirilmesiyle var olma eğilimindeydiler. Bireysel bir bakış açısıyla her kadının farklı baskı ve ezilmişlik sorunlarının olduğunu ve bu sorunları görmek, ortak noktalarını bulup ortaya çıkararak siyaset yapmak gerektiğine inanmaktaydılar.

Bu dönemde feministler sadece kadınların erkeklere karşı mevcut durumunu eleştirmekle kalmamış, bununla birlikte savaş, güvenlik, ekonomik kalkınma, az gelişmişlik, çevre sorunları, sosyal eşitlik, sosyal gruplara saygı, adalette eşitlik gibi konularda da alternatif kadın bakış açıları geliştirmeye çalışmışlardır. Bunun doğal sonucu olarak da feministler kendi içinde düşönel ve pratiksel düzlemde bölünmelerine neden olmaktadır. III. dalga

feministleri, temel olarak ataerkil toplumsal düzeni eleştirmekte, lakin var olan sorunlara herhangi bir çözüm imkânı tanıyan ortak bir yaklaşım gerçekleştirememiştir. Bu nedenle; feminist gruplar düşüncelerini, farklı şekilde ortaya koymaya ve farklı kuramlardan faydalanarak açıklamaya girişmişlerdir.

TÜRKİYE'DE KADIN HAREKETİ

Batı toplumlarında 18. yüzyıldan itibaren gelişen kadın hareketi, tarih boyunca sürüp gelen kadın-erkek ayrımcılığı üzerine kurulu toplumsal yaşama bir itiraz olarak başlar. Erkek egemen bir toplum yaşamı tek tanrılı dinler döneminde ön plana çıkmıştır. Bu dinler döneminde kadının cinselliği erkekler için, dolayısıyla da toplum için bir tehlike oluşturacağı düşüncesiyle kadın ve cinsellik sıkı bir denetim altında tutulmuştur. Türk toplumu da asırlar boyunca yönetimsel, yaşamsal ve ailesel olarak düzenini İslamiyet'le etkileşimine ve bu dinin belirttiği ilkelere göre kurmuş, kadınları erkekler dünyasının dışında ve gerisinde tutmuştur. Türk toplumunda İslamiyet'le bütünleşme arttıkça, kadını küçük görme ve erkeğin hizmetinde düşünme artmıştır. Dünya üzerinde her toplum, kadına verdiği değerle ilkelleşmekte veya gelişmektedir(Müzeyyen,2015,305-306).

Modernleşme yolundaki Türkiye'de Türk Kadınları17 Şubat 1926'da kabul edilen Medeni Kanun ile çeşitli haklara kavuşmuştur. Kadının özgür olması, oy kullanabilmesi, evliyse erkeğin esiri olmaması, eğitim görmesi, çalışması, bilim sahibi olması, mirastan eşit pay alması, tek eş olması, erkeğin boş ol demesiyle boşanmaması bunlardan bazılarıydı. Bugün sıradan görünen bu haklar o gün için bir devrimdi. Bu hakları 1930'da Belediye Meclis'ine, 1934'te TBMM'ne üye seçilme hakları izlemiştir.

Atatürk devletçi ve eşitlikçi bir feminist hareket gerçekleştirmişti. Kadınlara, erkeklerle birlikte eğitim görmede, meslek sahibi olmada ve çalışmada eşitlik getirilmişti. Bu eşitlikçi hareket devletin çıkardığı kanunlarla güvence altına alınmıştı. Bugünün radikal feministleri, devlet feminizmi döneminin, kadınların cinsiyetini yaşamadığı bir dönem olarak eleştirmektedirler. Oysa bu dönemde bir meslek sahibi olan, çalışan ve kamusal alanda yer alan kadınlar toplumda ev kadınlığından başka roller de üstlenmiş oldular. (www.ayk.gov.tr)

Batılı kız kardeşleriyle ilişki ve etkileşim içinde olan Osmanlı büyükannelerimiz, 1870'lerden başlayarak, söz söyleme hakkı, eğitim hakkı, çalışma hakkı ve aile içinde saygın bir yer edinme hakkı -poligaminin ilgası, tek taraflı bir erkek hakkı olan boşanmanın kısıtlanması için mücadeleye başladılar. Kendi adlarıyla risale ve romanlar yazdılar, gazetelere okur

mektupları gönderdiler, kendi dergilerini çıkardılar, erkeklerle polemiklere giriştiler, dernekler kurdular. “Erken dönem” olarak bilinen Osmanlı Kadın Hareketi, Cumhuriyet Dönemi Kadın Hareketi (I. Dalga), 1980 Sonrası (II. Dalga) Kadın Hareketi ve 1990’lardan sonra gelişen III. Dalga kadın hareketi gibi dönemlere ayrılabilir. “Erken dönem” olarak bilinen 1890’larda yayıncılık faaliyetleri de sürmüştür. Bu dönemde Hanımlara Mahsus Gazete çıkarılmıştır. Osmanlı kadın tarihinde Fatma Aliye, Nigâr Hanım, Makbule Leman gibi kadınların, kadın hakları konusunda çalışmaları bulunmaktadır(sosyoloji7.wordpress.com). Tanzimat bağlamında devlet katında yapılan reformları savunsalar da dönemin reformcu erkekleri kadın hakları konusunda tutucuydu, Osmanlı değerlerini kadınlar üzerinden muhafaza etmeye çalışıyorlardı. Kadınlar, kendi adlarına konuşarak bu tavrı çok ciddi olarak eleştirdiler.

1917 Aile Kararnamesi ile Müslüman kadınlar da diğer cemaatlerin yanı sıra, poligamiyi kısıtlayan ve boşanma hakkını tanıyan ileri adımlardan yararlandılar. Bu, İslam dünyasında bir ilkti. Oy hakkı, 1919’dan itibaren talep edilmeye başladı. Batılı süfrajetlerden çok da geride kalmış değillerdi.

Cumhuriyet Dönemi Kadın Hareketi Özellikle, aile içi şiddet konusunun tartışılmasıyla bu konu kamusal alanda daha görünür hale gelmiş; Mor Çatı da kadına karşı uygulanan şiddetin engellenmesi konusunda Türkiye’de çalışan ilk organizasyon olarak öne çıkmıştır. Mor Çatı Kadın Sığınağı Vakfı 1990’da kurulmuş ve 1995’de sığınağını açmıştır. (sozriko.blogspot.com.tr)

Yeni kadın hareketi, ya da feminist hareketin ikinci dalgası, Türkiye’de, batılı ülkelere göre 10 yıllık bir gecikmeyle de olsa, 1980’lerin başında ortaya çıktı. 1980-1990 arası, Türkiye’de kadınların varoluş problemlerinin tartışıldığı, kadınlığın anlamlarının belirginleştiği, farklılıkların tarif edildiği bir dönem olmuştur. Bu dönemi anlatan en uygun tanımlamalar ‘bilinç yükseltme’, ‘güçlenme’ ve ‘duyarlılık yaratma’ olarak tarif edilebilir (Bora, Günel,2002,14-15).

Yirmi yılını geride bırakmış olan yeni kadın hareketinin önceliği kadınların "kimliği" ve "bedeni" idi. Türkiye’de 1926’da dönemin en modern Medeni Kanun’u olan İsviçre Medeni Kanunu’ndan yola çıkarak kabul edilen yasa değiştirilmemişti. Evli kadın, "reis" kocaya tabi, kısıtlı bir hukuki statüde bulunmaktaydı. Kimliği yok edilmekteydi. 1985’ten 90’lı yılların sonuna dek, on beş yıl süreyle, "Medeni Kanun reformu" kadın hareketinin gündeminde baş

sırayı tuttu ve nihayet, 2001 yılında 2002'den itibaren yürürlüğe giren yeni Medeni Kanun kabul edildi. Bu, kadınların ve kadın hareketinin en somut başarısı ve büyük bir kazanımdır.

Baskı altında tutulan ve şiddete maruz bırakılan kadın bedeni, seksenlerin sonu ile günümüz arasında kadın hareketinin öncelikli öbür konusu oldu ve her baskı ve şiddet biçimi çeşitli kampanyalara konu edildi. 'Bedenimiz bizimdir' 1980'lerin sonunda popülerleşen bir slogan (Bora, Günel,2002,324-325). Bekaret kontrolü, aile içi şiddet, tecavüz, cinsel taciz ve namus cinayetleri bu mücadelenin odaklandığı ciddi sorunlardı. Bazılarında kısmi başarılar elde edildi: Aile içi şiddet konusunda kadın hareketi "kadın sığınakları" modelini oluşturdu (Mor Çatı) ve belediyelerin hareketin geliştirdiği ilkelere uygun sığınaklar kurması gereğini gündeme getirdi. Bu mücadele halen sürüyor. 1998'de devlet "Aileyi Koruma Yasası'nı kabul ederek, şiddete maruz kalan kadınları koruma gereğini tanıdı. Bu da önemli bir başarıdır.

1998'de de "zina" konusunda kadınlara yönelik ayrımcı cezalar öngören 440. Madde Anayasa Mahkemesi tarafından iptal edildi. Ancak, birkaç maddenin değişmesiyle meselenin hallolmayacağını gören kadın hareketi, Ceza Kanunu'nun köklü revizyonunu gündeme getirmeyi başardı. Başta hukukçu kadınlar, kadın örgütleri platformları, halen TBMM'nin gündeminde olan yeni yasa taslağının kadınların talepleri doğrultusunda değiştirilmesi için çok yoğun bir lobi çalışması yürütmektedirler. Nihayet, "namus cinayetleri"1997'den başlayarak çeşitli Ana kültür gibi kampanyalara konu oldu (Ana Kültür) ve mücadele Diyarbakır'da KAMER örgütünün kurulmasıyla ivme kazandı. Birkaç yıl önce İsveç'i sarsan, Türkiye'den göçmüş bir ailenin kızının "namus cinayetine" kurban gitmesi üzerine, ne yazık ki kendi de bir cinayete kurban giden İsveç Dışişleri bakanı Anna Lindh'in Türkiye'ye kadar gelerek KAMER (Diyarbakır Kadın Merkezi) örgütüne 25.000 dolar bağış yapması, uluslararası kadın dayanışması adına unutulmaz bir jestti.

Kadın hareketlerinin, kısmen kendi başarılarının, kısmen ekonomik ve siyasal bunalımların sonucu olarak tüm dünyada, özellikle batılı ülkelerde 70'li yıllardaki etkinliğini yitirdiği bir konjonktürde, Türkiye kadın hareketi, yeterince bilinmese de günümüzün en etkin ve canlı kadın hareketlerinden birisidir(Tekeli,2004).

SONUÇ

Feminist bilincin veya feminist yaklaşımın gelişim süreci toplumsal ve ekonomik alanda kadınların sosyo-ekonomik bağımsızlıklarını elde etmeye başlamasıyla olmuştur. Bu sosyo-ekonomik bağımsızlıklar genellikle sanayileşme ve modernleşme süreçleriyle paralellik taşımaktadır. Diğer bir ifadeyle sosyal/toplumsal ve ekonomik değişimler ile modernleşme/sanayileşme süreçleri gerçekleşmeseydi kadınların sosyal hayat ve ekonomik hayat içerisinde bağımsızlıklarını kazanma eğilimi, ataerkil egemenliğe alternatif yaşam biçimleri ortaya çıkmazdı ve feminist bir yaklaşım/bilinç gelişmezdi.

Feminist örgütlenmeler/hareketler içindeki parçalanmalar, ayrılmalar 1960-90 arası dönemde olduğunu söylemek mümkündür. 1960'larda erken feminist yaklaşım olarak adlandırılan dönemde genel çerçevede bir bütün olarak kadınların, erkeklerden farklı çıkar ve fırsatlara sahip olduğu ve yine genellikle erkeklerin, kadınlar üzerinde hâkimiyet ve egemenlik kurduğu ve bu hâkimiyetten faydalandığı düşüncesi yaygın iken, 1990'lardan sonra artık kadınların farklılıkları, mevcut konumları, çıkarları arasındaki ayrımlar üzerinde durulmaya başlanmış ve kendi içinde yeni yaklaşımları beraberinde getirmiştir. Başka bir deyişle, 1990 öncesi dönemde feminizm, kadınlar arasında bir "kız kardeşlik" ve "kadın-erkek eşitliği", "kadınların ezilmişliği ve şiddet" yaklaşımları söz konusuysen, 1990'lardan sonra bu yaklaşımlar kendi içinde öz-eleştirel bir nitelik kazanarak feminist teori/ yaklaşımına ilişkin yeni kavramsal tartışmalara yerini bırakmıştır. Genel itibariyle bu tartışmaların niteliği, bazen bir kısım kadınların bazı kadınlar üzerindeki iktidarı, bazen kadınlar ile erkekler arasındaki siyasi, ekonomik, sosyal, hukuki unsurlar üzerindeki çıkarların ortak kullanımı vs. konularda düşünsel olarak bölünmeler gerçekleşmişti. Çok sayıda yaklaşımı/kuramı barındıran feminist teori temelinde sarf edilen çaba, kadınların baş etmesi gereken durumların yanlış algılamaları, toplumsal cinsiyet ayrımcılığını, siyasi, sosyal, ekonomik, hukuki, idari gibi alanlarda veya özel- kamu alanlarında kadınların yaşadıkları baskı ve ikincil plana itilmişliği en aza indirebileceklerinin yollarını bulmaya çalışmışlardır.

KAYNAKÇA

Alptekin, D. (2008). Üçüncü Dünya Ülkelerinde Kadın Hakları Bağlamında Feminizm, Edebiyat Dergisi, Sayı: 20. Ss.21-33.

Altıntaş, M. E, (2014), Ahlak Eğitime Feminist Bir Yaklaşım, Özen Yaklaşımı, Bilimname XXVI, Ss.99-120.

Aksu, B. Günal, A. (2002). 90'larda Türkiye'de Feminizm, İletişim Yayınları, İstanbul.

Coşkun, M.K. (2006). Süreklilik Ve Kopuş Teorileri Bağlamında Türkiye'de Eski Ve Yeni Toplumsal Hareketler, SBF Dergisi, Cilt:61, S.1

Dayı, A. (2017) "Feminist Etik Açısından Cinsellik ve Üreme: Fetüsün Bireyliği ve Kadının Beden Bütünlüğü" Fe Dergi 9, no.1, S. 37-54.

Topal Demiroğlu, E. (Mart 2014). Yeni Toplumsal Hareketler: Bir Literatür Taraması, Marmara Üniversitesi Siyasal Bilimler Dergisi, Cilt 2, Sayı 1.

İlşad Sever, Ç. (Mayıs-Haziran 2016). Hukuk Eğitime Feminist Bir Bakış ve Yöntem Arayışları, Hukuk Kuramı, C. 3, S. 3, Ss.16-43.

Donavan, J. (1997), Feminist Teori, İletişim Yayınları, İstanbul.

Göz, A.C.Kanat, S.(2011-Bahar).Britanya'daLiberteryen Feminizm, 1860–1910 Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi Yıl: 3 Sayı: 4 (s. 145-155).

Hırata H. LaborieFrançoise Le Doare H. Senotier D. (2009). Eleştirel Feminizm Sözlüğü,Kanat Yayınları.

Kolay H.(Nisan 2015). Kadın Hareketlerinin Süreçleri, Talepleri ve Kazanımları, EMO Kadın Bülteni, Sayı:3.

Kurtoğlu A. (2015). "8 Mart Dünya Kadınlar Günü Hakkında Kısa Bir Hikâye" Fe Dergi 7, no. 1 Ss.78-85.

Mitchell J. (1984),Psikanaliz Feminizm,Yaprak Yayınları,Ankara.

Rowbotham S. Segal L.Wainwright H. (1984). Feminizm,Sosyalizm Ve Eylemde Birlik,İletişim Yayınları, İstanbul.

Skott W. J. (2013). Feminist Tarihin Peşinde, BGST Yayınları.

Şentürk B. (2015). Çokuz Ama Yokuz: Türkiye'deki Akademisyen Kadınlar Üzerine Bir Analiz, Vira Verita E-Dergi, Sayı 2, Ss.1-22.

Taş, G. (2016). Feminizm Üzerine Genel Bir Değerlendirme: Kavramsal Analizi, Tarihsel Süreçleri Ve Dönüşümleri, Akademik Hassasiyetler.

Walters M. (2009). Feminizm, Dost Yayınları, Ankara.

Yarar B. (2015). "Küresel Yoksulluk İçinde Kadın Yoksulluğu, Küresel Kadın Hareketi İçinde Yoksulluk Odaklı STK'lar," Fe Dergi 7, Ss.32-49.

<https://m.bianet.org/bianet/kadin/43145-on-maddede-turkiyede-kadin-hareketi>(E.T:23.02.2017)

http://www.academia.edu/28746445/3_Dalga_ile_Feminizm_Tarihi(E.T:03.03.2017)

<http://www.ayk.gov.tr/wp-content/uploads/2015/01/G%C3%9CLER-M%C3%BCzeyyen-ATAT%C3%9CRK%E2%80%99%C3%9CN-KADIN-DEVR%C4%B0M%C4%B0-VE-80-YIL-SONRASI.pdf>(E.T.04.03.2017)

(<http://www.siyasalhayvan.com/yeni-sosyal-hareketler/>)(E.T:06.03.2017)

<https://sosyoloji7.wordpress.com/2012/10/29/yeni-toplumsal-hareketler/> (E.T:06.03.2017)